

Gelişmekte Olan Ülkelerde Serbestleştirici Politikaların Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkileri

Z. Eray ESER¹, Banu TANRIÖVER²

The Effects of Liberalization Policies on Economic Development in Developing Countries

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 03.04.2017

Date Accepted: 18.12.2017

JEL Classification:

O10

D60

D63

Keywords:

Economic Freedom,

Human Development,

Fiscal Freedom Index,

Monetary Freedom Index

And Trade Freedom

Indexes,

Panel Data Analysis.

ABSTRACT

Globalisation wave was started from developed countries, for this aim the releasing policies implemented by developing countries. The releasing economic policies are generally named as economic freedom and recommended to developing countries. The purpose of this study is to reveal the effects of the releasing policies which are the recommended solutions to developing countries, on development. For this goal, the effects of fiscal freedom index, monetary freedom index and trade freedom index on human development index is analyzed with panel data method. Countries are chosen from South east Asian countries and Latin American countries. In the study 2002-2013 period was available to eliminate the effects of 1998 Asian crisis. The result of this study is, fiscal freedom, monetary freedom and government spending has no cointegration with human development but trade freedom has a negative directional cointegration with human development.

¹ Yrd. Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi, erayeser@artvin.edu.tr

² Yrd. Doç. Dr. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, banutanriover@osmaniye.edu.tr

Özet

Küreselleşme dalgası gelişmiş ülkelerden başlamıştır, gelişmekte olan ülkeler de bu amaca yönelik olarak serbestleştirici politikaları uygulamaya koyulmuşlardır. Serbestleştirici politikalar genel olarak ekonomik özgürlük olarak ifade edilmekte ve gelişmekte olan ülkelere önerilmektedir. Bu çalışmanın amacı, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerdeki ekonomik kalkınma için tavsiye edilen serbestleştirici politikaların, gerçekten kalkınma üzerindeki etkisinin ne olduğunun ortaya konulmasıdır. Bu amaçla, Heritage Foundation'ın mali özgürlük endeksi, parasal özgürlük endeksi ve ticari özgürlük endeksi ekonomik kalkınmanın bir göstergesi olan insani gelişme endeksi üzerindeki etkisi panel veri analizi yöntemiyle sınanmıştır. İncelenen ülkeler özellikle güney doğu Asya ve Latin Amerika ülkelerinden seçilmiştir. Çalışmada 1998 Asya krizinin etkilerinin arındırılması için 2002-2013 yılları arasındaki dönem ele alınmıştır. Çalışmanın sonucunda mali özgürlük, parasal özgürlük ve hükümet harcamalarının insani gelişmeyle ilişkisinin bulunmadığı ancak ticaret özgürlüğünün insani gelişmeyle negatif yönlü bir ilişkisinin olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Özgürlük, İktisadi Kalkınma, Mali Özgürlük Endeksi, Parasal Özgürlük Endeksi, Ticari Özgürlük Endeksi, Panel Eşbütünleşme Analizi

Giriş

1980 sonrası dünyada yaygınlaşan küreselleşme ve uluslararası serbestleşme süreci, gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere pek çok ülkeyi etkilemiştir. Bu süreç hem gelişmiş ülkelerin ısrarcı tavsiyeleri hem de gelişmiş ülkelerin gücünün üzerinde yoğun olduğu uluslararası kuruluşlar aracılığı ile hız kazanmıştır. Pek çok ülke ekonomik büyüme ve gelişme için bir trend haline gelen bu politikaları kendiliğinden bu politikaları uygulamaya başlamış bazı ülkeler ise ekonomik krizler sonrasında uluslararası kurumlarla yaptıkları veya yapmaya zorunlu kaldıkları anlaşmalar doğrultusunda bu politikaları uygulama yoluna gitmişlerdir. Özellikle IMF ve Dünya Bankası gelişmekte olan ülkelere kredi verirken uygulanacak politikalar konusunda ciddi yaptırımlar uygulamışlardır (Kazgan, 2005: 116). Birçok iktisatçı ise bu politikaları işlevsiz hatta zararlı bulmaktadır. Stiglitz (2006: 49) kriz nedeniyle bu reformları yapan ülkelerin gelişme sorunları yaşadığını ifade etmektedir. Ongan (2012: 365),

IMF politikaları yoluyla ekonomilerinde serbestleştirici reformlar yapan ülkelerde yoksulluğun derinleştiğini ifade etmiştir. Ekonomide IMF politikalarına dayalı olarak yapılan reformlarla büyüme ve kalkınma arasındaki ilişkinin oldukça zayıf olduğunu Acemoğlu ve Robinson (2012: 249-257) Ulusların Düşüşü adlı eserlerinde ifade etmektedirler.

Serbestleştirici politikaların ve onlara yöneltilen eleştirilerin oldukça sert tartışmalara neden olduğu görülmektedir. Öte yandan 1980 sonrasındaki dönemde hem hayata geçen hem de ciddi eleştiriler alan bu politikalar, artık sadece teorik olarak değil neden oldukları sonuçlar itibarıyla da ortaya konulabilmektedir. Bu çalışmada yaklaşık olarak son 30 yıla damgasını vuran bu serbestleştirici politikalar başta gelişmekte olan ülkeler için hangi ölçüde gelişmeye neden olmaktadır ve bu politikaların hepsi faydalı mıdır sorusuna yanıt aranmıştır. Çalışmada büyüme ve kalkınma açısından teorik ve tecrübe olarak ön plana çıkmış olan Latin Amerika ve Güney Doğu Asya ülkeleri özellikle tercih edilmiştir. Bu ülkelerin 1980 sonrası serbestleşme sürecinde ekonomilerinde reformlar yaparak IMF politikalarını uygulamış olmaları esas alınmıştır. Çalışmaya dahil edilen ülkelerin dışa açılma süreçleri ve serbestleşme anlamında farklılıklar göstermektedir. Ancak genel olarak ilgili ülkelerin farklı yoğunluklarda da olsa bu politikaları uygulamaları model kurulurken esas alınmıştır.

Bu kapsamda çalışmada, 1998 Asya krizinin etkilerinin arındırılması için 2002-2013 yılları arasındaki dönemde hükümet harcamalarının, mali ve parasal özgürlüklerin ekonomik kalkınmanın bir göstergesi olan insani gelişme endeksi üzerindeki etkisi Güney Doğu Asya ve Latin Amerika ülkelerinden oluşan 12 ülke için panel veri analizi yöntemiyle sınanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde serbestleştirici politikalarla iktisadi kalkınma ilişkisi, üçüncü bölümünde konuya ilişkin teorik ve ampirik literatüre, dördüncü bölümde veri seti ve ekonometrik yöntemle ilişkin açıklamalara yer verilmiştir. Beşinci bölümde elde edilen bulgulara ve değerlendirmelere ve son olarak sonuç bölümünde Güney Doğu Asya ve Latin Amerika ülkelerinden oluşan seçilmiş 12 ülke ait sonuç ve politika önerilerine yer verilmiştir.

Serbestleştirici Politikalar ve İktisadi Kalkınma İlişkisi

Kalkınma sosyal süreçleri, toplumu, politik değişimleri de içine alacak şekilde iktisat politikası veya geleneksel neo-klasik iktisada göre çok daha geniş bir çerçeveyi ele alır (Todaro

ve Smith,2009: 8). Ana akım dışında kalan iktisatçılar ve okullar ise kalkınma sürecini pek çok başka kriterle birlikte ele almışlar ve kalkınma kavramına eğilmişlerdir.

Fikret Şenses’in (2004), Irma Adelman’dan yola çıkarak yaptığı tanıma göre kalkınma kavramı bir evrim içerisindedir. Bu bağlamda sürdürülebilir büyüme, üretim biçimlerindeki yapısal değişim, teknolojik yenilikler, sosyal ve siyasal anlamda kurumsal yeniliklerle birlikte yaşam kalitesinin artışı gibi bazı temel unsurlardan oluşan bir genel kabul olduğunu ifade edilmektedir (Şenses, 2004: 1).

Erinç Yeldan (2002), kalkınma kavramını “uluslararası iş bölümünde daha yüksek bir konuma ulaşma ve yaşam kalitesinin yükselmesi” olarak tanımlamaktadır. Sürdürülebilir büyüme, üretim ve tüketim kalıplarındaki yapısal değişim, teknolojik ilerleme, sosyal, siyasal ve kurumsal modernleşme ve yaşam standartlarının geniş ölçüde iyileşmesi olmak üzere beş olgu ile kalkınmayı ifade etmektedir (Yeldan, 2002: 24).

Ekonomik koşulların da etkin olduğu fakat bunların yanı sıra insanlara ait sorunlar, açlık, hastalıklar, eğitim, hak ve özgürlükler, kültürel gelişmişlik düzeyi, toplumsal adalet, gelir dağılımı adaleti vb. pek çok kavram birlikte değerlendirilmelidir. Bu kriterler bir ülkenin kalkınmış olup olmadığı açısından belirleyici rol oynamaktadır. (Gönel, 2013: 5).

Serbestleştirici politikalar, temel olarak devletin ekonomiye müdahalesini minimum seviyede tutmayı hedefleyen politikalar olarak ifade edilebilirler (Smith, 2005: 539-561). Bu anlamda bu politikaların köken olarak, devlet müdahalesine karşı olan, mutlak üstünlükler temelinde uluslararası ticaretin de serbestleşmesini savunan, klasik ve neo-klasik iktisadi düşünce temelli diğer bir deyişle neo-liberal politikalar oldukları söylenebilir.

Bununla birlikte serbestleştirici politikalar iktisat biliminin ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren “özgürlük” kavramıyla açıklanmıştır. Bu anlamda söz konusu olan “ekonomik özgürlüklerdir”. Kapitalist sistemin ilk gelişim gösterdiği yıllardan itibaren özgürlükler bir bütün olarak ele alınmış sivil ve siyasi özgürlüklerle ekonomik özgürlük bir bütün olarak düşünülmüştür. Kıta Avrupası ve ABD’deki gelişimin özgürlükten geçtiğine dair anlayışın temeli de buradan gelmektedir. Özgürlükler kavramsal olarak bir bütün halinde ele alındığında sivil ve siyasi özgürlükler gibi ekonomik özgürlükler de doğal bir insan hakkı olarak

görülmektedir. Gelişim ise bütün bu özgürlükler birlikte sağlandığı ölçüde gerçekleşecektir (Yalman, 2011: 432). Buna koşut olarak ekonomik özgürlükler pek çok iktisatçı ve düşünür tarafından farklı şekilde ifade edilmiştir. Örneğin, Huberman (2003)'e göre toplumsal ve sınıfsal değişimlerinin ana nedeni ekonomik özgürlüklerdir. Schumpeter (2012)'e göre girişimci ile birlikte oluşan yaratıcı yıkım süreci bir ekonomik döngü yaratmaktadır ve serbestleştirici politikalar da bu süreci hızlandırmakta bu yolla da teknolojik gelişimin önünü açmaktadır.

Chicago okulunun önderi olarak kabul edilen Milton Friedman'a göre barışçıl olmak kaydıyla radikal değişikliklerin önerilip önerilememesi özgürlüğün önemli bir kriteridir. Özgürlüklerin önündeki ne büyük engelin ortadan kaldırılmasında, gücün binlerce kişi arasında paylaşıldığı piyasayı göstermektedir. Ona göre merkezi otoriteden özgürleşmenin anahtarı piyasa, özgürlüklerin yolu da piyasa ekonomisidir (Kalkan, 2006: 126-127). Hayek'e göre merkezi devlet totaliterleşme eğilimindedir ve ekonomi onun en önemli silahıdır çünkü iktidar, iktisadi planlama ile bir ihtiyaç hiyerarşisi kurabileceğini ifade eder. Bu da sonuç olarak insanların tercih hakkının kısıtlanacağını ifade eder (Çetin, 2004: 12).

Bir başka iktisadi yaklaşım olan İçsel büyüme yaklaşımına göre her yeni yatırım, bilgi yayılmasına yol açacağı için, sermaye stoku ile bilgi stoku arasında pozitif bir ilişki bulunacaktır (Yülek, 1997). Romer'e göre teknolojik gelişme bir tür bileşik mal olan bilgi yatırımları sonucu ortaya çıkmaktadır (Yardımcı, 2006). Lucas'a göre ise beşeri sermaye büyümeyi sürekli olarak olumlu etkiler (Ünsal, 2007: 83-98). Modelinin öngörülerinden bir diğeri de, farklı beşeri sermaye ve fiziksel sermaye sahip ekonomiler arasındaki geçiş dinamiklerine ilişkindir.

Serbestleştirici politikaları eleştiren iktisatçılar ve iktisat okulları da vardır. Bu iktisatçılar ve iktisat okullarına göre özgürlükler bir bütün olarak ele alınmamaktadır. Bazı ekonomik özgürlükler gelişim için engel teşkil etmektedir (Kaynak, 2011: 153). Özellikle Latin Amerika kökenli Yapısal İktisat Okulu ve Bağımlılık Okulu serbest dış ticareti gelişememe sorununun ana nedeni olarak görmektedirler (Ercan, 2009: 132). Raul Prebisch'in çalışması sonucunda dış ticaret hadlerinin ilksel ürünlerin fiyatlarının sürekli düşmesi ve sanayi ürünlerinin fiyatlarının sürekli yükselmesi nedeniyle, gelişmiş ülkeler lehine olduğunu ve

gelişmekte olan veya az gelişmiş olan ülkelerin ise aleyhinde bir durum ortaya koyduğunu ifade etmiştir (Kaynak, 2011: 153). Sunkel, iç dinamiklerle uluslararası dinamikleri karşılaştırarak incelemiş ve çevre ülkelerin uluslararası entegrasyonunun, çevre ülkelerin ulusal pazarlarında bir disintegrasyona yol açtığını ifade etmiştir (Ercan, 2009: 132).

Bir başka yaklaşım da Hans Wolfgang Singer'e aittir. Singer, serbest ticaretin merkez ülkelerin çevre ülkeleri geri bırakmak için bir mekanizma olduğunu belirtmiştir (Kaynak, 2011: 157). Karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı teze itiraz noktasında birleşmektedir bu nedenle Prebisch-Singer tezi olarak sonradan birleştirilerek oluşturulmuştur.

Özellikle Bağımlılık Okulu ve Neo Marksist yaklaşım, serbest ticaretin çevre ülke olarak sınıflandırdığı gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin kalkınamamasının ana sorumlusu olarak görmektedir. Paul A. Baran Büyümenin Ekonomi Politikası kitabında merkez ülke ve çevre ülke arasındaki ilişkiyi açık olarak sömürgecilik ilişkisine dayandırmaktadır (Baran, 2007: 178-179). Andre Gunder Frank'ın az gelişmiş ülkelere kalkınmaları için sunduğu reçete ise oldukça net biçimde gelişmiş ülkelerle bağlarını koparmaları yönündedir (Kaynak, 2011: 168). Samir Amin'e göre çevre ülkelerin ulusal sanayilerinin kurulması merkez ülkeler tarafından engellenmektedir (Kaynak, 2011: 170).

Bu okulların dışında elbette bütün ekonomik özgürlüklere karşı olan Marxist iktisat okulu gibi serbestleştirici politikalara ve özel girişime tamamen karşı olan başka yaklaşımlar da mevcuttur.

1980 sonrasında ise dünya ekonomisindeki değişimlere koşut olarak neo-liberal politikaların uygulanması ile birlikte Dani Rodrik, Daron Acemoğlu, Haa-Joon Chang gibi iktisatçılar da küreselleşme ve serbestleştirici politikaları savunmayan iktisatçılar olarak farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kurumsal iktisat akımı içerisinde yer alan Daron Acemoğlu ve James A Robinson, serbestleştirme ve küreselleşme ile kalkınmanın sağlanamayacağını, kapsayıcı kurumlar olmadan kalkınmanın mümkün olmayacağını ifade etmişlerdir (Acemoğlu ve Robinson, 2014: 437-438). Ayrıca özürülüklerin bir bütün olarak ele alındığında ekonomik özgürlüğün, serbest sermaye hareketlerinin ve küreselleşmenin ülkelerdeki siyasi özgürlükleri nasıl etkileyeceği de belirsizdir. Daha önce söz edilen görüşlerin aksine ekonomik özgürlüklerin

siyasi özgürlük yaratamayabileceği de Acemoğlu ve Robinson (2016) tarafından ifade edilmiştir. Küreselleşmenin, demokrasinin çoğunluğun refahını yükseltme özelliği zayıflatabileceği görüşünü öne sürmüştür (Acemoğlu ve Robinson, 2016: 382).

Dani Rodrik, ekonomik krizler ve sorunlar yaşayan ülkelere serbestleştirici politikaların önerilmesini eleştirmiştir. Gelişmiş, gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelere sürekli olarak küreselleşme ve serbestleştirici politikaların tek bir reçete olarak sunulmasına karşı çıkmıştır, dahası pek çok ülkede bu politikaların yetersizliğine işaret etmiştir (Rodrik, 2009: 15-38).

Chang ise serbestleştirici politikaların gelişmiş ülkelerin referans alınarak sürekli olarak önerilmesine karşı çıkmıştır. Gelişmiş ülkelerin serbestleştirici politikalar yoluyla kalkınmadıklarını ifade etmiştir (Chang, 2016: 23). Küreselleşme ve Neo-Liberal politikaların tek seçenek olmadığını hatta oldukça fazla miktarda başka seçenekler olduğunu ifade etmiş ve Neo-Liberal politikaların felakete sonuçlandığını ve sefaletle neden olduğunu ifade etmiştir (Chang ve Gabriel, 2016: 259).

Chang ile benzer şekilde Fikret Şenses de serbestleştirici politikaların özellikle gelişmekte olan ülkeler ve Sovyetler sonrasındaki geçiş ekonomileri için her ne kadar neo-liberal görüş tarafından böyle kabullenilse de tek seçenek olmadığını vurgulamıştır (Şenses, 2016: 382).

Franchisco Rodriguez (2007), "Openness and Growth: What Have We Learned?" adlı çalışmasında, ekonomik büyüme ve ticari açıklık arasında bir ilişkinin kurulamayacağını ifade etmektedir. 1990-2003 yılları arasında ülkelerin serbestleştirici politikaları sıklıkla uygulamalarına rağmen büyüme oranlarının yükselmediğini ortaya koymaktadır (Rodriguez, 2007: 14).

Bütün farklı okullar ve iktisatçıların yaklaşımları bir yana özgürlükler de oldukça tartışmalı bir konudur. Bu bağlamda özgürlükleri inceleyen çeşitli uluslararası enstitüler özgürlükleri çeşitli şekillerde sınıflandırmaktadırlar. Bu bağlamda uluslararası anlamda en çok kullanılan ve güvenilir üç endeks söz konusudur. Bunlardan biri Freedom House tarafından yapılan endekstir. Bu endeks daha çok siyasi ve sivil özgürlükleri içeren bir endekstir. Siyasi özgürlükler temel olarak dört temel başlık altında incelenmektedir. Bunlar; Seçim süreci,

devletin fonksiyonu, siyasal çoğulculuk ve katılım, ek siyasi haklar olmak üzere sınıflandırılır. Sivil özgürlüklerse; İfade ve inanç özgürlüğü, kurumsal haklar ve organizasyon hakları, hukukun üstünlüğü ve bireysel haklar olarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma yapılırken ülkeler en özgür olanından en az özgür olanına doğru 1-7'ye doğru rakamlarla notlandırılmaktadır (Freedom in the World Report, 2016).

Bu çalışmanın konusu ile ilgili olan ekonomik özgürlükleri ölçen diğer iki endeks ise Fraser Institute ve Heritage foundation tarafından yapılan endekslerdir. Fraser Institute tarafından yapılan endeks, beş ana başlık altında ekonomik özgürlükleri sınıflandırmıştır. Bunlar; Kamu kesimi büyüklüğü, hukuki yapı ve mülkiyet haklarının korunması, güçlü piyasaya erişilebilirlik, dış ticaret özgürlüğü ve kredi işgücü ve işletme düzenlemeleri olarak sınıflandırılmıştır. Endeks hesaplanırken 0-10 arasında puanlama yapılmaktadır. 0 en az özgür, 10 ise en özgür olmak üzere değerlendirilmektedir. (Economic Freedom of the World Annual Report 2016).

Heritage Foundation tarafından yapılan endeks ise dört ana başlık ve bu ana başlıkların altında yer alan 10 alt başlıktan meydana gelmektedir. Bu başlıklar; Hukukun üstünlüğü: mülkiyet haklarının korunması, yolsuzlukların önüne geçilmesi, etkin düzenleme: iş özgürlüğü, işgücü özgürlüğü, parasal özgürlük, sınırlı hükümet: kamu harcamalarının sınırlılığı, mali özgürlük ve piyasa açıklığı: ticaret özgürlüğü, yatırım özgürlüğü, finansal özgürlüğü olarak sınıflandırılmıştır (Heritage Foundation, 2016). Heritage Foundation'ın ekonomik özgürlükleri sınıflandırma şekline göre dört ana başlık ve bu başlıkların altında 10 alt başlık gösterilebilir. Bu çalışmada ekonomik özgürlükler ve serbestleştirici politikalar da Tablo 1.'de yer alan Heritage Foundation'ın sınıflandırması esas alınarak değerlendirilmiştir.

Tablo 1: Heritage Foundation: Ekonomik Özgürlük Başlıkları

Hukukun Üstünlüğü	Mülkiyet haklarının korunması	Yolsuzlukların önüne geçilmesi	
Etkin Düzenleme	İş özgürlüğü	İşgücü özgürlüğü	Parasal özgürlük

Sınırlı Hükümet	Kamu harcamaları sınırları	Mali özgürlük	
Piyasa Açıklığı	Ticaret Özgürlüğü	Yatırım Özgürlüğü	Finansal Özgürlük

Kaynak: <http://www.heritage.org/index/about>

Teorik ve Ampirik Literatür

Ekonomik özgürlüklerin veya serbestleştirme politikalarının iktisadi kalkınma üzerindeki etkilerini farklı ülke gurupları ve farklı dönemler itibariyle çeşitli ekonometrik yöntemler kullanarak araştırılmaktadır. Çalışmaların elde ettikleri bulguların kullanılan değişkene, ele alınan döneme, ülke gurubuna ve kullanılan yönteme göre farklılık gösterdiği söylenebilir. Spindler (1994), 1985-1988 arasındaki veriler yardımıyla 100 ülke için ekonomik özgürlükler ekonomik büyüme ilişkisini panel veri analizi yöntemiyle incelemiştir. Ekonomik kaynakların özgürlüklerin oluşturulması amacıyla değerlendirilmesinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönlü bir etkisinin olduğunu ifade etmiştir. Islam (1996), çalışmasında, 1980-1992 dönemindeki verilerle ekonomik özgürlüklerle, ekonomik büyüme ve kişi başına gelir arasında bir ilişki olup olmadığını toplamda 94 ülkenin verilerini kullanarak araştırmış, ekonomik özgürlüğün kısıtlanmasının az gelişmiş ülkelerde gelir kaybına neden olduğunu ancak gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkeler açısından değişiklik olmadığını saptamıştır.

Dawson (1998), 1975-1990 arasındaki dönem için büyüme ve ekonomik özgürlüklere dair şu sonuçlara varmıştır; serbest piyasanın büyümeyi pozitif yönde etkilediği, ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme için toplam faktör verimliliği yoluyla doğrudan, yatırım kanalları yoluyla dolaylı bir etkiye sahip olduğu son olarak siyasi ve sivil özgürlüklerin yatırımları özendirici etkisinin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Farr vd. (1998), 1975-1995 arasındaki dönemde 78 ülke için ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemişlerdir. Panel veri analizi yöntemiyle yapılan çalışmada sonuçlar; ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme arasında olumlu bir ilişki olduğu yönündedir.

Abrams ve Lewis (1998), 1968-1987 dönemi için 90 ülkenin için, insan hakları, politik özgürlükler, ekonomik özgürlükler ve büyüme arasında ilişki olup olmadığını araştırmışlardır.

Çalışmanın sonucunda ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerinde direkt ve kayda değer bir etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Haan ve Strum (2000) ise çalışmasında, 1975-1990 yıllarını ve 80 ülkeyi kapsayan çalışmalarında ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyümeye arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmanın sonucuna göre ekonomik özgürlüklerin artmasının ekonomik büyümeyi hızlandıran pozitif yönlü bir etkisinin olduğu saptanmıştır. Heckelman (2000), 1991-1997 arasındaki dönem için, 147 ülkeyi kapsayan çalışmada, ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Çalışmanın sonucunda ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme için önemli olduğunu saptamıştır.

Ranis, Stewart ve Ramirez (2000), çalışmalarında ekonomik büyüme ve insani gelişme arasındaki ilişkiyi 1960-1992 yılları dönemindeki veriler yardımıyla araştırmışlardır. Çalışmalarında 35 ila 76 gelişmekte olan ülkeleri? incelemişler ve sonuç olarak ekonomik büyümenin tek başına yeterli olmadığını, insani gelişme ile birlikte eğitim, sağlık gibi endekslerinde büyüme amacıyla birlikte olması yoluyla büyümenin sürdürülebilir olacağını ortaya koymuşlardır. Adkins vd. (2002) ise, 1975-1990 dönemindeki verileri kullanarak 73 ve 76 ülke olarak sınıflandırılan iki grup ülkenin büyüme potansiyellerini incelemişler ve üretim sınırlarını anlamaya çalışmışlardır. Ekonomik özgürlükler için Fraser Institution endeksini ve politik özgürlükler için de Freedom House endeksini veri seti kullanılmıştır. Sonuç olarak ekonomik özgürlüklerin ekonomik performans ile ilişkisinin olduğunu ifade etmişlerdir.

Carlsson ve Lundström (2002), 1975-1995 dönemi için 74 ülkede ekonomik özgürlük endeksinin bileşenlerini kullanmışlardır. Ekonomik yapı, alternatif para birimi kullanma özgürlüğü hukuksal yapı, mülkiyet hakkı ile sermaye piyasalarındaki değişim özgürlüğünün ekonomik büyüme ile ilişkisini incelemişlerdir. Sonuç olarak bu değişkenler ile ekonomik büyüme arasında istatistiksel açıdan pozitif yönlü sayılabilecek bir ilişki olduğunu, kamu kesiminin büyüklüğünün ve uluslararası ticaret özgürlüğünün ise ekonomik büyüme üzerinde negatif yönlü bir etkisi olduğu sonucuna varmışlardır. Scully (2002), 26 ülkeyi dahil ettiği çalışmasında 1975-1985 yılları arasında ekonomik özgürlükler, hükümet politikaları ile eşitsizlik ve ekonomik büyüme arasında karşılaştırma yapmıştır. Çalışma gelişmiş ülkeleri ve yeni endüstrileşen Asya ülkelerini kapsamaktadır. Çalışmanın sonucu olarak ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilediği yönündedir. Ray (2006) çalışmasında, 172 ülkeyi 1998-2003 yılları arasında incelediği doktora tezinde insani gelişme

ile ticari serbestleşmeyi karşılaştırmıştır. Panel regresyon yöntemi ile yaptığı çalışmasında, ticari serbestleşmenin gelişmekte olan ülkeler için eşitsizliğe yol açtığını belirtmiştir.

Gündüz ve Esengün (2007), 1987-2003 yıllarını kapsayan çalışmalarında, Türkiye'nin AB ile gümrük birliğine girmesi ile tarımsal ürünlerin ticareti üzerindeki etkilerini zaman serileri yöntemiyle analiz etmişlerdir. Sonuç olarak gümrük birliğinin Türkiye'nin tarımsal ürün ihracatına negatif yönde bir etkisinin olduğunu saptamışlardır. Emsen ve Değer (2007) çalışmalarında, 27 ülkenin 1990-2003 dönemindeki ticari serbestleşme ve ekonomik büyüme ilişkisini analiz etmişlerdir. Panel veri analizini kullandıkları çalışmalarının sonucunda ticari serbestleşmenin ülkelerin belirli bir siyasal, ekonomik olgunluk veya gelişmişlik düzeyine gelmeden etkilerinin negatif yönde olacağını ifade etmişlerdir.

Vlastou (2010) çalışmasında, 34 Afrika ülkesini 1960-2003 arasındaki dönem için çalışmasına dahil etmiştir. Dışa açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki panel veri analizi yöntemi yardımıyla analiz edilmiştir. Sonuç olarak ticari serbestlik ve büyüme arasında olumsuz yönde bir ilişki olduğunu ifade etmiştir. Harvey vd. (2010), Prebisch-Singer tezinin bir testini yapmışlar ve 1650-2005 yılları arasında farklı dört dönemde 25 emtia ürününün fiyatlarını incelemişlerdir Zaman serisi analizi yaptıkları çalışmanın sonucunda farklı emtialar için farklı fiyatlar ortaya çıkmıştır ancak 11 ana emtia ürününde fiyat değişimlerinin Prebisch-Singer teziyle uyumlu olduğu yani ticari serbestleşmenin gelişmekte olan ülkelerin gelirlerini azalttığını doğrulamışlardır.

Erdem ve Tuğcu (2012) çalışmalarında, Panel veri analizi yöntemiyle 1995-2009 yılları arasında OECD ülkelerinde ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Sonuç olarak uzun dönemde ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki tespit edilmesine rağmen olasılık olarak yazarlar bu ilişkinin olumsuz bir etki olduğunu ifade etmişlerdir. Cebula ve Clark (2012) ise, Panel veri analizi yöntemiyle, 2004-2008 dönemi için OECD ülkelerini, Heritage Foundation'dan elde ettikleri 10 ekonomik özgürlük değişkeniyle kişi başına milli gelir, reel büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Sonuç olarak ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerine önemli ve kilit bir rolü olduğunu belirtmişlerdir. Piatek (2013), 1990-2008 dönemi için 25 post-sosyalist ülkeyi ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki açısından analiz etmiştir. Dünya bankası,

Polity IV endeksi ve Heritage Foundation veri tabanlarından elde ettiği verileri kullandığı çalışmanın sonucunda ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyümeyi pozitif açıdan etkilediğini belirtmiştir.

Arezki vd. (2013), Harvey vd. (2010) gibi 1650-2005 arasındaki 25 emtia fiyatlarını incelemişler ve Prebisch-Singer tezini panel veri analizi yöntemi yardımıyla analiz etmişlerdir. Sonuç olarak ilksel emtialar için fiyatların önemli bir azalma eğilimi içinde olduklarını görmüşlerdir ve Prebisch-Singer tezinin³ doğrulamışlar ve ticari serbestleşmenin olumsuz etkilerini ifade etmişlerdir. Herwartz ve Wale (2014), 1975-2011 dönemi için 73 ülkeyi dahil ettikleri çalışmalarında finansal gelişme ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi test etmişlerdir. Sonuç olarak finansal etkiler gelişmiş ülkeler için pozitif yönde etki göstermektedir ve serbest ticaret bu açıdan yardımcı bir etkiye sahiptir. Ancak gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkeler açısından bakıldığında fazla ticari serbestlik negatif bir etkide bulunmaktadır.

Akıncı, vd. (2014) çalışmalarında, 1995-2012 dönemi için 50 gelişmiş, 71 gelişmekte olan ve 23 azgelişmiş ülkeyi, toplamda 144 ülkeyi panel veri analiziyle inceledikleri çalışmalarında ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. IMF ve Heritage Foundation'dan elde ettikleri veriler yardımıyla yaptıkları çalışmanın sonucunda ekonomik özgürlükler ekonomik büyüme için olumlu anlamda nedensel bir etkiye sahiptir. Oral (2014), 1995-2012 arasındaki dönem için 38 gelişmiş, 43 gelişmekte olan ve 25 azgelişmiş ülkeyi gruplara ayırarak incelediği çalışmasında demokratikleşme ve ekonomik özgürlüklerin temel makro ekonomik değişkenler üzerindeki etkisini araştırmıştır. Panel veri analizi yönteminden yararlandığı çalışmasında Dünya Bankası, IMF ve Heritage Foundation veritabanlarından yararlanmış ve sonuç olarak gelişmiş ülkeler ve azgelişmiş ülkeler için değişkenler arasında pozitif bir ilişki olduğunu ancak Gelişmekte olan ülkeler açısından ilişkinin yönünün negatif olduğunu saptamıştır. Alataş (2014), Heritage Foundation ve Dünya Bankası veritabanından yararlandığı çalışmasında 1995-2012 döneminde 122 ülkeyi incelemiştir. Kurumsal kalite olarak tanımladığı ekonomik özgürlükler ile kalkınma arasındaki

³ Raul Prebich ve Hans Wolfgang Singer'in ayrı ayrı yaptıkları çalışmaların daha sonradan birleştirilmesiyle oluşmuştur. Zaman içinde ilksel malların fiyatları düşme eğilimindeyken, sanayi mallarının fiyatları yükselme eğilimindedir. Hem Raul Prebich hem de Hans Wolfgang Singer ayrı ayrı benzer çalışmalar yaparak karşılaştırmalı üstünlükler teorisine göre oluşan uluslararası üretim ve ticaret sisteminin, dış ticaret hadlerini geliştirmekte olan ülkeler aleyhine çevireceğini ortaya koymuşlardır.

ilişkiyi panel veri analizi yöntemi yardımıyla incelediği çalışmasının sonucunda kurumsal kalite ve ekonomik özgürlüklerin kalkınma ile olumlu yönde bir ilişkisinin olduğunu ifade etmiştir. Son olarak Ortega, Carsquero ve Sanjuan (2014), 2000-2009 arasındaki dönem için 74 ülke için yolsuzlukların insani gelişme endeksine olan etkisini inceledikleri çalışmada Panel veri analizi yöntemini kullanmışlardır. Sonuç olarak insani gelişmeye ve içindeki bileşenlerden büyümeye yolsuzlukların negatif yönde bir etkisi olduğu görülmüş, insani gelişme endeksi içinde sağlık bileşenine etkinin sınırlı kaldığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte insani gelişmenin, bileşenleri olan eğitim ve büyümenin ise eşitsizlikten olumsuz yönde etkilendiği belirtilmiştir.

Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

Yukarıda da değinildiği üzere çalışmada temel olarak ekonomik özgürlüklerin iktisadi kalkınma ile olası ilişkilerinin sınanması amaçlanmaktadır. Bu amaçla iktisadi kalkınma için ortama yaşam süresi, eğitim düzeyi, satın alma paritesine göre kişi başına düşen milli gelirden oluşan insani gelişme endeksiyle (HDI) kullanılmıştır. Ekonomik özgürlüklere ilişkin olarak Heritage Foundation'ın ekonomik özgürlüğü ölçen dört ana endeksinden ve on alt endeksinden bazı endeksler baz alınmıştır. Bu endekslerden çalışmanın amacına uygun olan hükümet sınırlamalarının alt başlıklarından hükümet harcamaları endeksi (GSI) ve mali özgürlük endeksi (FFI), düzenlemelerin verimliliğini (regulatory efficiency) ölçen parasal özgürlük endeksi (MFI) ve ticaret özgürlüğü endeksi (TFI) kullanılmıştır.

Bununla birlikte çalışmaya kullanılan değişkenlerden kamu harcamalarının GSYH'ya oranı kullanılmıştır. Mali özgürlük ise doğrudan ve dolaylı olarak var olan vergi yükü ve bunun GSYH'ya oranı baz alınarak elde edilmiştir. Parasal özgürlük endeksi için ise parasal kontrol mekanizması ve enflasyon oranını baz almıştır. Makul olarak herhangi bir müdahale olmaksızın enflasyonun kontrol altında olması gerekmektedir. Dolayısıyla parasal kontrol ve devlet müdahalesi olmadan enflasyonun kontrol edilip edilemediği baz alınmıştır. Çalışmada kullanılan son alt başlık olan ticaret özgürlüğü endeksi ise gümrük tarifelerinin bulunup bulunmadığı ve ne kadar yüksek olduğunu bununla birlikte tarife dışı engellerin dış ticarete olan etkisini baz almıştır. Bir başka ifadeyle dört ana başlık altındaki on alt başlıktan dördü

modelde kullanılmaya uygun olmuş ve özgürlükler temsili olarak bu dört değişken üzerinden incelenmiştir.

Söz konusu dört ekonomik özgürlük endeksinin her birinin insani gelişme endeksi üzerindeki olası etkisi, 2002-2013 dönemi (yıllık) seçilmiş iki farklı büyüme ve kalkınma dinamiğine Latin Amerika ve Güney Doğu Asya ülkeleri için sınıanmıştır. Latin Amerika ülkeleri ithal ikameci bir kalkınma stratejisi, Güney Doğu Asya ülkeleri ise ihracata yönelik bir kalkınma stratejisi benimsedikleri için farklı örnekler olarak görünmektedirler. Söz konusu ülkeler farklı dönemlerde bu politikaları uygulamışlardır ancak kalkınma kavramı uzun dönemi ifade ettiği için, bu politikaların son yıllardaki sonucu çalışmada anlaşılacak istenmiştir. Kamu harcamaları, mali ve parasal özgürlükler endeksinin insani gelişme üzerindeki etkisi Güney Kore, Tayland, Endonezya, Çin, Hong Kong, Malezya, Peru, Şili, Kolombiya, Uruguay, Paraguay ve Meksika ülkeleri için test edilmiştir. Ancak Hong Kong ve Paraguay için ticaret özgürlüğü endeksi verileri analiz için uygun olmadığından, ticaret özgürlüğünün insani gelişme üzerindeki etkisi kalan 10 ülke için sınıanmıştır. Söz konusu ülkelerin seçilme nedeni, bu ülkelerin spesifik olarak kalkınma programları uygulamış olmalarıdır. Ele alınan değişkenler The Heritage Foundation'ın veri tabanında 1995 yılından itibaren yayınlanmaya başlanmış ancak 1997 Asya krizi ve neden olduğu iktisadi dalgalanmaların verileri anlamsızlaştırması nedeniyle 2002 yılından itibaren analize dâhil edilmişlerdir.

Çalışmada ülkelere ait olan insani gelişme endeksi verileri Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP-UNDP) tarafından hazırlanan yıllara ait insani gelişme raporlarından elde edilmiştir. Ülkelere ait özgürlük endeksleri ise ekonomik özgürlük konusunda pek çok çalışmada kullanılan ve bu alandaki en geçerli veri tabanlarından olan The Heritage Foundation'ın veri tabanından elde edilmiştir.

Kamu harcamaları, mali, parasal ve ticari özgürlük endekslerinin her birinin insani gelişme endeksi üzerindeki olası etkilerinin sınıanması amacıyla panel veri analizinden yararlanılmıştır. İktisadi kalkınmanın uzun dönemli bir ekonomik süreç olduğu dikkate alındığında, söz konusu değişkenler arasındaki ilişkinin uzun dönemli bir ilişki olup olmadığı test edilmiştir. Bu amaçla öncelikle tüm değişkenlerin durağan olduğu seviyeler ve aynı düzeyde durağan olup olmadıkları, birinci nesil panel birim kök testlerinden Breitung (2000),

Im, Pesaran ve Shin (2003), Fisher (1999) ADF ve Fisher (2001) Philips ve Perron (PP) yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Birim kök testleri sonucunda en az birinci ve aynı farkında durağan olan seriler aralarındaki uzun dönemli ilişkinin ortaya konulması amacıyla 12 ülke gurubu için (1), (2) ve (3) Nolu fonksiyonel ilişki, 10 ülke gurubu için (4) Nolu fonksiyonel ilişki oluşturulmuştur.

$$H^1 = f(G) \quad (1)$$

$$H^1 = f(F) \quad (2)$$

$$H^1 = f(M) \quad (3)$$

$$H^1 = f(T) \quad (4)$$

1 ve 2 Nolu fonksiyonel ilişkinin her biri Kao (1999) eşbütünleşme testi yardımıyla uzun dönemli olup olmadığı araştırılmıştır. Aralarında uzun dönemli ilişki olduğuna karar verilen değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin yönünü ve büyüklüğünü ortaya koymak amacıyla, Pedroni (2000) Tam Uyarlanmış En Küçük Kareler (FMOLS-Fully Modified Ordinary Least Squares) yöntemi kullanılmıştır. Pedroni (2000) FMOLS yöntemi, standart sabit etkili tahminler olan otokorelasyon, değişen varyans vb. sorunların neden olduğu sapmaları düzeltmektedir. Pedroni (2001) Dinamik En Küçük Kareler (DOLS-Dynamic Ordinary Least Squares) yöntemi ise adında da belirtildiği gibi modele dinamik faktörleri de eklemekte ve özellikle içsellik sorunlarının neden olduğu statik regresyondaki sapmaları gidermektedir (Mark ve Sul 2003:657). Bu çalışmada dinamik bir faktör bulunmamakta bir başka ifadeyle değişkenler içsel kabul edilmektedir bu nedenle sadece Pedroni (2000) FMOLS yöntemi kullanılmıştır. Pedroni (2000) FMOLS yöntemi, bireysel kesitler arasında ciddi ölçüde heterojenliğe serbestlik tanımakta olup, sabit terimin, hata teriminin ve bağımsız değişkenlerin farkları arasındaki olası korelasyonu dikkate almaktadır (Pedroni, 1999: 657). Bununla birlikte Pedroni (2000) FMOLS yönteminin bu çalışmada kullanılmasının diğer bir nedeni, elde edilen t istatistiklerinin küçük örneklerdeki performansının Monte Carlo simülasyonları yardımıyla güçlü olmasıdır (Pedroni, 2000).

Bulgular ve Değerlendirme

Çalışmada ekonomik özgürlük endekslerinden kamu harcamaları, mali, parasal ve ticari özgürlük endekslerinin her birinin insani gelişme endeksi üzerindeki uzun dönemli etkilerinin sınanması amacıyla öncelikle söz konusu değişkenlerin durağan oldukları seviyeler belirlenmiştir. Ticari özgürlük endeksi için 10 diğer endeksler için 12 ülke gurubu için insani gelişme endeksi, kamu harcamaları, mali, parasal ve ticari özgürlük endeksi değişkenlerine ait birim kök testi sonuçları aşağıdaki gibi özetlenmiştir.

Tablo 2: İnsani Gelişme Endeksi (HDI¹²) İçin Birim Kök Test Sonuçları

Birim Kök Testi	Seviyesinde – I(0)			Birinci Farkında – I(1)		
	Sabitli Trendli	Sabitli	Sabitsiz Trendsiz	Sabitli Trendli	Sabitli	Sabitsiz Trendsiz
Breitung	-0.6439	–	–	-2.6931***	–	–
Im, Pesaran ve Shin	2.0090	1.2929	–	0.9505	-1.6250**	–
Fisher ADF	7.4835	10.3658	13.7952	12.7106	29.9166	76.0572***
Fisher PP	8.8911	11.9072	14.8420	8.2579	24.1156	68.9685***

NOT: ***, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 2’de 12 ülkeye ait insani gelişme endeksi (HDI¹²) için uygulanan dört panel birim kök testi sonuçları gösterilmektedir. HDI¹² seviyesinde durağan değildir. Birinci farkında ise Breitung panel birim kök testi için sabitli trendli seçeneğinde %1 anlamlılık düzeyinde, Im, Pesaran ve Shin (2003) panel birim kök testinde sabitli seçeneğinde %5 anlamlılık düzeyinde ve Fisher ADF ile Fisher PP testlerinde sabitsiz trendsiz seçeneklerinde %1 anlamlılık düzeyinde durağandır. HDI¹² eşbütünleşme analizine dahil edilmeye uygundur. Diğer bir ifade ile insani gelişme endeksinin (HDI¹²) diğer değişkenlerle arasında ilişki olma olasılığı bulunmaktadır.

Tablo 3: İnsani Gelişme Endeksi (HDI¹⁰) İçin Birim Kök Test Sonuçları

Birim Kök Testi	Seviyesinde – I(0)			Birinci Farkında – I(1)		
	Sabitli Trendli	Sabitli	Sabitsiz Trendsiz	Sabitli Trendli	Sabitli	Sabitsiz Trendsiz
Breitung	-0.4918	–	–	-2.4296***	–	–
Im, Pesaran ve Shin	1.8923	1.2011	–	0.9055	-1.4474*	–
Fisher ADF	6.0275	8.5281	11.1621	10.4522	24.6591	63.1232***
Fisher PP	6.9876	10.0695	12.0162	7.0091	20.3307	57.8393***

NOT: *** ve * sırasıyla %1 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 3’de 10 ülkeye ait insani gelişme endeksi (HDI¹⁰) için uygulanan dört panel birim kök testi sonuçları gösterilmektedir. HDI¹⁰ değişkeni dört birim kök testine göre seviyesinde durağan değildir. Birinci farkında ise Breitung (2001) panel birim kök testi için sabitli trendli seçeneğinde %1 anlamlılık düzeyinde, Im, Pesaran ve Shin (2003) panel birim kök testinde sabitli seçeneğinde %10 anlamlılık düzeyinde ve Fisher ADF ile Fisher PP testlerinde sabitsiz trendsiz seçeneklerinde %1 anlamlılık düzeyinde durağandır.

Tablo 4: Kamu Harcamaları Endeksi (GSI) İçin Birim Kök Test Sonuçları

Birim Kök Testi	Seviyesinde – I(0)			Birinci Farkında – I(1)		
	Sabitli Trendli	Sabitli	Sabitsiz Trendsiz	Sabitli Trendli	Sabitli	Sabitsiz Trendsiz
Breitung	0.5434	–	–	-3.8754***	–	–
Im, Pesaran ve Shin	-0.2614	-0.3587	–	-5.1309***	-7.5647***	–
Fisher ADF	29.1063	25.892 5	24.1056	66.7888***	93.3992***	138.7650***
Fisher PP	46.3342***	28.310 6	32.7737	108.1610** *	129.3090* **	160.7120***

NOT: ***, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 4’de 12 ülkeye ait kamu harcamaları endeksi (GSI) için uygulanan dört panel birim kök testi sonuçları gösterilmektedir. GSI sadece Fisher PP testinde sabitli trendli seçeneğinde seviyesinde durağandır ancak diğer testlerde seviyesinde durağan değildir. Diğer durağanlık formlarında ve diğer üç yöntemde tüm formlarda ise birinci farkında durağan kabul edilmiştir. Bu anlamda GSI dört durağanlık testinin biri hariç tüm formlarında durağan bulunduğundan eşbütünlük analize dahil edilmeye uygun olduğu söylenebilir. Diğer bir

ifade ile mali hükümet harcamalarının (GSI), insani gelişme endeksiyle (HDI¹²) ile arasında ilişki olma olasılığı bulunmaktadır.

Tablo 5: Mali Özgürlük Endeksi (FFI) İçin Birim Kök Test Sonuçları

Birim Kök Testi	Seviyesinde – I(0)			Birinci Farkında – I(1)		
	Sabitli Trendli	Sabitli	Sabitsiz Trendsiz	Sabitli Trendli	Sabitli	Sabitsiz Trendsiz
Breitung	0.8178	–	–	-1.5272*	–	–
Im, Pesaran ve Shin	1.6444	0.7202	–	-2.9250***	-4.6244***	–
Fisher ADF	18.7786	18.8217	7.6882	51.0316***	69.1917***	118.5010***
Fisher PP	22.2455	22.6144	11.4794	81.7590***	102.7390***	146.6700***

NOT: ***, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 5’de 12 ülkeye ait mali özgürlük endeksi (FFI) için uygulanan dört panel birim kök testi sonuçları gösterilmektedir. FFI kullanılan birim kök testlerinin her biri için birinci farkında durağan bulunmuştur. Yani FFI birinci farkında birim kök içermemektedir. Breitung (2001) testinde birinci farkında sabitli trendli %10 anlamlılık düzeyinde durağandır diğer testlerde birinci farkında %1 anlamlılık düzeyinde durağandır. FFI eşbütünleşme analizine dahil edilmeye uygundur. Diğer bir ifade ile mali özgürlüklerin 12 ülkeye ait insani gelişme endeksiyle (HDI¹²) ile arasında ilişki olma olasılığı bulunmaktadır.

Tablo 2: Parasal Özgürlük Endeksi (MFI) İçin Birim Kök Test Sonuçları

Birim Kök Testi	Seviyesinde – I(0)			Birinci Farkında – I(1)		
	Sabitli Trendli	Sabitli	Sabitsiz Trendsiz	Sabitli Trendli	Sabitli	Sabitsiz Trendsiz
Breitung	-2.0141**	–	–	-3.4279***	–	–
Im, Pesaran ve Shin	-1.6514**	-2.2056**	–	-2.3238***	-5.2052***	–
Fisher ADF	34.6687*	42.4012**	16.3712	42.6379***	69.7421***	127.1410***
Fisher PP	40.5391**	42.4449**	29.4435	85.4830***	113.3610***	155.9760***

NOT: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 6’da 12 ülkeye ait parasal özgürlük endeksi (MFI) için uygulanan dört panel birim kök testi sonuçları gösterilmektedir. MFI için uygulanan dört panel birim kök testinde seviyesinde durağandır. Sadece Fisher ADF ve Fisher PP sabitsiz trendsiz seçeneğinde seviyesinde durağan görünmemektedir ancak bu sonuç yeterli değildir. MFI seviyesinde durağan olduğundan eşbütünleşme analizine dahil edilmeye uygun değildir. MFI değişkeni

birinci farkında durağan olmadığından, insani gelişme endeksi ile arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını sınamak amacıyla eşbütünleşme analizine katılmamıştır.

Tablo 3: Ticaret Özgürlüğü Endeksi (TFI) İçin Birim Kök Test Sonuçları

Birim Kök Testi	Seviyesinde – I(0)			Birinci Farkında – I(1)		
	Sabitli Trendli	Sabitli	Sabitsiz Trendsiz	Sabitli Trendli	Sabitli	Sabitsiz Trendsiz
Breitung	-0.1640	–	–	-4.2262***	–	–
Im, Pesaran ve Shin	-0.2088	-0.8844	–	-5.6698***	8.2177***	–
Fisher ADF	21.7914	26.6803	4.9654	60.4513***	86.5412* **	113.2560***
Fisher PP	41.210***	54.296***	4.6760	82.3922***	98.3209* **	125.1270***

NOT: ***, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 7’de 10 ülkeye ait ticaret özgürlüğü endeksi (TFI) için uygulanan dört panel birim kök testi sonuçları gösterilmektedir. TFI seviyesinde hiçbir test türünde ve seçenekte durağan değildir. Birinci farkında ise dört panel birim kök testinin tüm seçeneklerinde %1 anlamlılık düzeyinde durağandır. ticaret özgürlüğü endeksinin insani gelişme endeksiyle (HDI¹⁰) arasında ilişki olma olasılığı bulunmaktadır.

Elde edilen birim kök testi sonuçlarına göre, 12 ülke gurubu için insani gelişme endeksiyle (HDI¹²) kamu harcamaları endeksi ve mali özgürlükler endeksi birinci farkında durağan bulunduğundan, söz konusu değişkenler arasındaki uzun dönemli olası ilişkinin varlığını sınamak mümkündür. Bununla birlikte 10 ülke gurubu için insani gelişme endeksi (HDI¹⁰) ve ticari özgürlük endeksi de birinci farkında durağan bulunduğundan, bu değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki de araştırılmıştır. Buna göre 3 fonksiyonel ilişkiye ait Kao (1999) panel eşbütünleşme analizine ilişkin elde edilen ampirik bulgular Tablo 8’de özetlenmiştir.

Tablo 4: Kao Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Fonksiyonel İlişki	t-Statistic	Uzun Dönem İlişki
$H^1 = f(F)$	-0.9128	Yok
$H^1 = f(G)$	-0.4239	Yok
$H^1 = f(T)$	-1.2957*	Var

NOT: ***, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 8’de Kao (1999) panel eşbütünleşme Testi sonuçları verilmiştir. Bu sonuçlara 12 ülke gurubu için tahmin edilen fonksiyonel ilişkiler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığından söz edilememektedir. Bununla birlikte 10 ülke gurubu için insani gelişme endeksi ile ticaret özgürlüğü endeksi arasında %10 anlamlılık düzeyinde uzun dönemli bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuçlara göre talep yönlü politikaların kapsadığı mali özgürlük (FFI) ve hükümet harcamalar (GSI) endeksleri, insani gelişme endeksiyle ilişkili değildir. Devletin vergi politikalarını ve kısa dönemli talebe yönelik kamu harcamalarını kapsayan bu politikalara dair olan endeksler, uzun dönemli olan kalkınma için veri seti olarak aldığımız insani gelişme endeksi ile (HDI¹²) ilişkisiz çıkmıştır. Bunun anlamı enflasyon ya da işsizlik için uygulanan toplam talebi arttıran ya da azaltan politikalar yani maliye politikaları kısa dönemli etki ediyorsalar da uzun dönemde kalkınmaya etki etmemektedirler. İktisat politikası araçlarının etkilerinin bu anlamda sınırlı olduğu sonucu çıkmaktadır. Öte yandan ticaret özgürlüğü endeksi (TFI) ile insani gelişme endeksi (HDI¹⁰) arasında bir ilişki olduğu saptanmıştır. Ticaret özgürlüğü endeksinin (TFI), içeriği gümrük vergilerinin durumu ve ülke ekonomisinin dışa açıklık durumunun ölçülmesi ile ilgilidir. Bu anlamda ekonomisi dışa açık olan ülkelerin ticaret özgürlüğü endeksi (TFI) yüksek olmaktadır ve ekonomisi dışa daha az açık olan ülkelerinse düşük olmaktadır. Bu bağlamda dışa açıklık ile kalkınma arasında doğrudan bir ilişki olduğu söylenebilir. Daha açık ifade etmek gerekirse dışa açıklık sadece kısa dönemli değil uzun dönemli olarak da ekonomiyi etkilemekte ve kalkınmayı etkileyen unsurlardan biri olmaktadır. Bu açıdan iktisat politikalarından dış ticaret politikasının etkisinin farklı ve daha uzun süreli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Ticaret özgürlüğü endeksi (TFI) ile insani gelişme endeksi (HDI¹⁰) arasında bulunan ilişkinin uzun dönemdeki yönü ve büyüklüğü Pedroni (2000) FMOLS analizi ile tahmin edilmiştir.

Tablo 5: FMOLS Testi Sonuçları

Fonksiyonel İlişki	Katsayı	t-Statistic	Prob.
$H^{1} = f(T)$	-0.003300	-4.915408	0.0000

Pedroni (2000) FMOLS testi sonuçları tablo 9’da verilmiştir. Analizin sonucuna göre 10 ülke gurubundan oluşan insani gelişme endeksi üzerinde ticaret özgürlüğü endeksi negatif

yönlü bir etkiye sahiptir. Analizin sonucuna göre ticaret özgürlüğü insani gelişmeyi olumsuz etkilemektedir. Literatürde çeşitli sonuçlar olmakla birlikte var olan bazı sonuçlarla bu sonuç tutarlılık göstermektedir. Ticaret özgürlüğü endeksi ile insani gelişme endeksi arasındaki bu negatif yönlü ilişki uzun dönemde gerçekleşmektedir. Burada ticaret özgürlüğü endeksi, ekonominin dışa açıklığının boyutunu vermekte ve insani gelişme endeksi kalkınmayı sembolize etmektedir. Bu anlamda dışa açıklık uzun dönemde kalkınmayı olumsuz olarak etkilemektedir. Bu olumsuz etki dışa açık olan ekonomilerin zamanla kalkınma ivmelerinin yavaşladığı anlamına gelmektedir. Bağımlı değişken olan kalkınmayı burada temsil eden insani gelişme endeksinin, kişi başına milli gelir, sağlık endeksi ve eğitim endeksinden oluştuğu ve dış rekabetin bu verilerden en az birini olumsuz etkilediği sonucuna varılabilir. Uzun dönemde dışa açıklığın getirdiği rekabet bu üç veriyi ya da en az birini olumsuz etkilemiştir.

Sonuç

Ekonomik özgürlüklerin kalkınma üzerine etkisinin araştırıldığı bu çalışmada panel veri analizi kullanılarak değişkenler arasındaki ilişki test edilmiştir. Çalışmanın sonucuna göre analize dahil edilen ve çoğunluğu gelişmekte olan ülkelere oluşan ülke grupları dikkate alındığında, ticaret özgürlüğü endeksi, insani gelişme endeksi üzerinde negatif yönlü bir etkiye sahiptir. Ülke grupları arasındaki farklılıklar gözlemlenmemiş, analiz bütün ülkeler için yapılmıştır.

Literatürde ekonomik özgürlüklerin iktisadi büyüme ve kalkınma üzerine etkisini araştıran pek çok çalışma söz konusudur. Bu çalışmaların ekonomik özgürlüklerin bir bütün olarak etkisi üzerine sonuçları olumlu olmakla birlikte bazı alanlardaki ekonomik özgürlüklerin etkilerin olumsuz olduğu sonucuna varan çalışmalar da mevcuttur. Bununla birlikte bu özgürlüklerin bütün ülkeler için homojen bir etkiye sahip olamayacağını ve gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler üzerinde farklı etkilerinin olacağını ifade eden çalışmalar da mevcuttur.

Özgürlükler genel anlamda refah ve gelişme için olmazsa olmazdır ancak özel anlamda sonuçlar bu doğrultuda her zaman gerçekleşmemektedir. Bu çalışmada parasal özgürlük, mali özgürlük ve hükümet harcamaları gibi kısa dönemli talep yönlü politikaların insani gelişme

üzerinde bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda bu değişkenlerin özel anlamda refah ve kalkınma açısından bir etkisi uzun dönemde yoktur. Ticaret özgürlüğü ise insani gelişmeyi olumsuz yani negatif yönde etkilemektedir. Literatürde yapılan çalışmalar çoğunlukla büyüme odaklı olmakla birlikte kalkınma üzerine yapılan çalışmalardan da benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır. Kalkınma kavramının iktisadi büyümeyi kapsadığı düşünüldüğünde bu çalışmanın sonuçları literatürdeki sonuçlarla tutarlılık göstermektedir.

Ekonomik özgürlüklerin genel anlamda insani gelişmeye olumsuz bir etkiye sahip olduğu söylenemez ancak literatürdeki pek çok çalışmanın da işaret ettiği gibi ticaret özgürlüğü gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkeler için olumsuz bir etkiye sahip olduğu bu çalışmanın kapsamı dahilinde ulaşılabilecek bir sonuçtur. Gelişmiş ülkeler, gelişmiş sanayi, teknoloji ve kalifiye iş gücüne dayalı üretim olanaklarına sahiptirler. Bu nedenle uluslararası piyasalarda rekabet güçleri fazladır. Bu tür ülkeler için gümrük vergilerinin kalkmasının ve ticaret özgürlüğünün olumlu etki doğurması teorik olarak da anlaşılabilir bir durumdur. Ancak farklı pozisyonda bulunan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için bu geçerli olmamaktadır. Teknoloji, sanayi ve kalifiye iş gücü anlamında görece daha zayıf durumda olan bu ülkelerin uluslararası piyasalarda rekabet güçlerinin gelişmiş ülkelere göre çok daha zayıf olduğu söylenebilir.⁴

Azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ticari serbestleşme veya bir başka ifadeyle ticaret özgürlüğü için ekonomilerindeki yapısal sorunları gidermeleri gerekmektedir. Ticaret özgürlüğünün, insani gelişme üzerinde olumlu etki yaratması ancak bu ülkelerin gelişmiş ülke statüsüne çıkmalarıyla mümkün olacaktır ve bunun için öncelikle yapısal sorunlarını gidermeleri gerekmektedir.

Kaynakça

ABRAMS, A. Burton and LEWIS, A. Kenneth, 1995. Cultural and institutional determinants of economic growth: A cross-section analysis, *Kluwer Academic Publishers*, Public Choice S3: 273-289

⁴ Gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkeler ve azgelişmiş ülkeler Dünya Bankasının kişi başına düşen milli gelire göre sınıflandırması baz alınarak yorumlanmıştır.

ACEMOĞLU, Daron, Robinson, James A. 2014. *Ulusların Düşüşü*, 7. Basım, İstanbul, Doğan Kitap, İstanbul

ACEMOĞLU, Daron, ROBINSON, James A. 2016. *Diktatörlük ve Demokrasinin Ekonomik Kökenleri*, 2. Basım, Bağlam Yayınları, İstanbul

ADKINS, C. Lee, MOOMAW, L. Ronald and SAVVIDES, Andreas, 2002. Institutions, Freedom and Technical Efficiency, *Southern Economic Journal* 2002, 69(1), 92-108

AKINCI, M., Yüce, G. ve Yılmaz, Ö., 2013. "Ekonomik Özgürlüklerin İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkileri: Bir Panel Veri Analizi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.14 Sayı 2,

ALATAŞ, Sedat, 2014. *Ekonomik Kalkınmayı Belirleyen Faktörler: Ampirik Bir Analiz*, Thesis (Graduate) T.C. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

AREZKI, RABBAH vd., 2013. Testing the Prebisch-Singer Hypothesis since 1650: Evidence from Panel Techniques that Allow for Multiple Break, *IMF Working Paper*, Ağustos 2013,1-35

BALTAGI, BADI H., 2001. *Econometric Analysis, of Panel Data Second Edition*, John Wiley

BALTAGI, BADI, ve Diğerleri(2011). Testing for sphericity in a fixed effects panel data model *Econometrics Journal*, volume 14, pp. 25–47. doi: 10.1111/j.1368-423X.2010.00331.x

BARAN, PAUL A., 2007. *Büyümenin Ekonomi Politikası*, 1. Basım, , Eriş Yayınları, 2007

CEBULA J. RICHARD and CLARK J. R., 2012. Lessons from the experience of OECD nations on macroeconomic growth and economic freedom, 2004–2008, *Springer-Verlag Int Rev Econ* (2012) 59: 231–243

CHANG, He-Joon ve GABRIEL, Ilena, 2016. *Kalkınma Yeniden*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara

CHOI, I., 2001. Unit Root Tests for Panel Data, *Journal of International Money and Finance* 20: 249-272

ÇETİN, Halis, 2004. Özgürlüğe Karşı Güvenlik: Hayek'in "Kölelik Yolu" Eserini Yeniden Okumak, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, 1-23

DAWSON, W. John, 1998. Institutions investment and growth, new cross country a panel data evidence, *Western Economic Association International*, Economic Inquiry Vol. XXXVI, October 1998, 603-619

EMSEN, Ö. Selçuk ve DEĞER, M. Kemal, 2007. Ticari Ve Siyasal Liberalizasyon Ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Geçiş Ekonomileri Deneyimi, *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 21 Haziran 2007 Sayı: 2, 161-195

ERCAN, F., 2009. *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, 5. Basım, İstanbul, Bağlam Yayıncılık

ERDEM, Ekrem ve TUĞCU, Can Tansel., 2012. New Evidence on the Relationship Between Economic Freedom and Growth: A Panel Cointegration Analysis for The Case of OECD, *Global Economy Journal*, Volume 12, Issue 3, 2012, Article 5

FARR W. Ken vd., 1998. Economic freedom, political freedom, and economic well-being: A causality analysis, *Cato Journal*, Vol. 18, No. 2

Fraser Institute, 2016. Economic Freedom of the World: 2016 Annual Report, [online] Available from: <https://www.fraserinstitute.org/studies/economic-freedom-of-the-world-2016-annual-report> [Accessed: 05.12.2016].

Freedom House, 2016. Freedom in the World Report, 2016, [online] Available from: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2016> [Accessed: 05.12.2016].

GÖNEL, Feride Doğan, 2013. *Kalkınma Ekonomisi*, 2. Basım, Ankara, Efil Yayınevi, 2013

GRANGER, Clive W. J. and NEWBOLD, P., 1974. Spurious Regressions in Econometrics, *Journal of Econometrics* 2, s.111-120

GUJARATI, Damodar, N., 2004. *Basic Econometrics*, fourth Edition, New York, McGraw-Hill

GÜNDÜZ, Orhan ve ESENGÜN, Kemal, 2007, Gümrük Birliğinin Türkiye'nin Avrupa Birliği (15) Ülke Dış Ticareti Üzerine Etkileri, *Gazi Osmanpaşa Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2007, 24 (1), 43-49

HAAN, D. Jakob ve STURM, Jan-Egbert, 2000. On the relationship between economic freedom and economic growth, *European Journal of Political Economy* Vol. 16 _2000. 215–241

HADRI, KADDOUR vd., 2015. Synergy Between An Improved Covariate Unitroot Test And Cross-Sectionally Dependent Panel Data Unit Root Tests, *The Manchester School*, Vol 83 No. 6 676–700 December 2015 doi: 10.1111/manc.12080

HARVEY I. David vd. 2010. The Prebisch-Singer Hypothesis: Four Centuries Of Evidence *The Review of Economics and Statistics*, May 2010, 92(2): 367–377

HECKLEMAN, C. Jac, 2000. Economic freedom and economic growth: a short-run causal investigation, *Journal of Applied Economics*, Vol. III, No. 1 (May 2000), 71-9

Heritage Foundation, 2016. [online] Available from: <http://www.heritage.org/index/about> [Accessed: 05.12.2017].

HERWARTZ, Helmut ve WALLE M. Yabibal, 2014. Determinants of the link between financial and economic development: Evidence from a functional coefficient model, *Economic Modelling*, 37 (2014) 417–427

HUBERMAN, Leo, 2003. *Feodal Toplumdan Yirmi birinci Yüzyıla*, 5. Basım, İletişim Yayınları

İSLAM, Sadequl, 1995. Economic freedom, per capita income and economic growth, *Applied Economics Letters*, 1996, 3, 595–597

İNAL, A., 2009. *Durağan Olmayan Paneller ve Bir Uygulama*, Thesis (Graduate), T.C. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana

KALKAN, Buğra, 2006, Kapitalizm ve Özgürlük Liberal Bir Ütopyaadan Biraz Daha Azı, *Liberal Düşünce*, Cilt: 11 No:44, 125-130

KAYNAK, Muhteşem, 2011. *Kalkınma İktisadı*, 4. Basım, Ankara, Gazi Kitabevi

KAZGAN, Gülten, 2005. *Küreselleşme ve Ulus Devlet*, 4. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

KÖK R. vd. 2006. Zengin Ülkelerden Azgelişmiş Ülkelere Kaynak Aktarma Mekanizmasının Gerekliliği ve Evrensel Bölüşüm Parametresi Üzerine Bir Deneme, *Türkiye Ekonomi Kurumu, International Conference on Economics*, Ankara, 1-25

MADDALA, G. S., 2001. *Introduction to Econometrics*, Third Edition, John Wiley& Sons Ltd, England

MADDALA, G.S. and Wu Shaowen, 1999. A Comparative Study Of Unit Root Tests With Panel Data And A New Simple Test, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Special Issue (1999) 0305-9049

MARK, C. Nelson ve SUL, Donggyu, 2003. Cointegration Vector Estimation by Panel DOLS and Long-run Money Demand, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 65,5 (2003) 0305-9049,655-680

ONGAN, N. T., 2012. Yoksulluk ve Sosyal Politika, Emine Tahsin (Eds.), *Türkel Minibaş'a Armağan- Kriz, Kalkınma ve Türkiye Ekonomisi Seçme Yazılar*, 1. Basım içinde (365-382) ,İstanbul, Derin Yayınları

ORAL, İ. Orkun, 2014. *Demokratikleşme ve Ekonomik Özgürlüklerine Temel Makroekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkisi*, Thesis (PhD) T.C. Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

ORTEGA, Bienvenido, CASQUERO, Antonio and SANJUÁN, Jesús, 2014. Growth In Human Development: The Role Of Corruption, *Journal of International Development J. Int. Dev.* 26, 974–998

OTERO J., Smith, J. P. ve GIULIETTI, M., 2005. *Testing for Seasonal Unit Roots in Heterogeneous Panels*, *Economics Letters*. 86: 229–235

PEDRONI, Peter, 1999. Critical Values For Cointegration Tests in Heterogeneous Panels With Multiple Regressors, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Special Issue (1999) 0305-9049

RAY, Elizabeth, Thompson, 2006. *The Effects Of Trade Liberalization Policies On Human Development In Selected Least Developed Countries*, Thesis (PhD), University of North Texas

PIATEK, Dawid, SZARZEC, Katarzyna and PILC Michal, 2013. Economic freedom, democracy and economic growth: a causal investigation in transition countries, *Post-Communist Economies*, 2013 Vol. 25, No. 3, 267–288

RANIS, Gustavo vd., 2000. Economic Growth and Human Development, *World Development* Vol. 28, No. 2, pp. 197-219

RODRIGUEZ, Francisco, 2007. Openness and Growth: What Have We Learned?, *DESA Working Paper* No. 51 ST/ESA/2007/DWP/51, 1-25

RODRIK, Dani, 2009. *Tek Ekonomi Çok Reçete*, Eflatun Yayınevi, Ankara

SCHUMPETER, Joseph A. 2012. *The Theory of Economic Development*, 1. Basım, Transaction Publishers, New Jersey-USA

SCULLY, Gerald, W., 2002. Economic freedom, government policy and the trade-off between equity and economic growth, *Kluwer Academic Publishers Public Choice* 113: 77–96

SMITH, Adam 2005. *Wealth of Nations*, Pennsylvania State University-USA, Electronic Classics Series Available from: <http://www.rrojasdatabank.info/Wealth-Nations.pdf> [Accessed: 22.12.2016].

SPINDLER, Z. A. ve VANSSAY D. X., 1994. Freedom and growth: Do constitutions matter?, *Kluwer Academic Publishers* 78: 359-372

STILGLITZ, Joseph E., 2006. *Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı*, 4. Basım, Plan Yayıncılık, İstanbul

ŞENSES, Fikret, 2004. Neoliberal Küreselleşme Kalkınma için Bir Fırsat mı, Engel mi?, *ERC Working Paper in Economic* 04/09 August 2004

ŞENSES, Fikret, 2016. *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma Seçme Yazılar*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul

TATOĞLU, Ferda Yerdelen, 2013. *İleri Panel Veri Analizi*, 2. Baskı, İstanbul, Beta Yayıncılık

TODARO, Michalel ve SMITH, Stephan, 2009. *Economic Development*, 10. Basım, London, Pearson Education Limited

ÜNSAL, Erdal, 2007. *İktisadi Büyüme*, 1. Basım, Ankara, İmaj Yayınları

VLASTOU, Ioanna, 2010. Forcing Africa to open up to trade: is it worth it?, *The Journal of Developing Areas*, Volume 44, Number 1, Fall 2010 pp. 25-3

YALMAN, İlkay Noyan ve SANDALCILAR, A.R. ve DEMIRKOPARAN F., 2011. Özgürlükler ve Ekonomik Kalkınma: Latin Amerika ve Türkiye, *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel Sayısı, 431-444

YARDIMCI, Pınar, 2006. İçsel Büyüme Teorileri ve Türkiye Ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri, *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F Dergisi*, Sayı 10, Yıl 9, Haziran 2006, 96-115

YARDIMCIOĞLU, Fatih ve Gülmez, Ahmet, 2013. Türk Cumhuriyetlerinde İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizi, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi / 2013 Cilt: VIII Sayı: I*

YELDAN, Erınç, 2002. Neoliberal Küreselleşme ideolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler, *Praksis 7*, 19-34

YÜLEK, Murat, 1997. İçsel Büyüme Teorileri Gelişmekte olan Ülkeler ve Kamu Politikaları Üzerine, *Ankara Hazine Dergisi*, Sayı 6, 1-15